

ביוגרפיה של הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'ק*

הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'ק נולד בפרוץ, פולין, בי"ב באדר תרס"ג (1903). אביו, הרב משה סולובייצ'ק (1878-1941), היה בן למשפחת רבנים ליטאית מפורסמת מצאצאיו של ר' חיים מוולוז'ין (1749-1821), תלמידו המובהק של הגאון רבי אליהו (הגר"א) מוילנה. ר' חיים מוולוז'ין יסד את ישיבת "עץ חיים" בוולוז'ין בשנת 1802. מוסד זה זכה לתהילה כישיבה המובילה במאה הי"ט, עד שנאלצה על-ידי הממשלה הרוסית, בשנת 1892, לנעול את שעריה. סבו של הרב יוסף סולובייצ'ק מצד אביו, היה ר' חיים סולובייצ'ק (1853-1918), שנודע ברבים כ"ר' חיים בריסקר", כיון שניהן כרבה של בריסק (ברסט-ליטובסק). עוד קודם לכן, כיהן ר' חיים סולובייצ'ק כר"מ בישיבת וולוז'ין, שם שימש סב רעייתו, הרב נפתלי צבי יהודה (הנצי"ב) ברלין (1817-1893), כראש הישיבה. ר' חיים שינה את שיטת לימוד הגמרא בכך שחידש מה שנודע כ"שיטת בריסק". אופייניים לגישה זו היו ניתוח חריף, מיון מדויק, אי-תלות ביקורתית ושימת דגש על "משנה תורה" לרמב"ם כמוקד העיון הלמדני.

אימו של הרב יוסף סולובייצ'ק, פסיה פיינשטיין (1890-1967), בתו של הרב אליהו פיינשטיין (1842-1929), רבה של פרוץ ומחבר ספר "הליכות אליהו". ר' אליה פרוץ'נר, כפי שנודע ברבים, היה גם דודו של ר' משה פיינשטיין (1895-1986), אשר לימים נהיה לפוסקם הראשי של יהודי אמריקה². בהתאם למוסכמות של החברה התורתית באותם הימים, נתמך ר' משה סולובייצ'ק על-ידי חותנו בשנים הראשונות לאחר נישואיו. הזוג הצעיר התגורר בבית פיינשטיין בפרוץ, שם שקע ר' משה בלימודו.

פרק זה תואר כעבור עשרות שנים על-ידי בנו:

שיעוריו של אבא היו ניתנים בטרקלין של בית סבא, שם עמדה מיטתו. דרכי היתנה לשבת במיטתו ולהאזין לדברי אבא. אבא-מרי דיבר תמיד על אודות הרמב"ם. וכך היה עושה: היה פותח את הגמרא; קורא את הסוגיא. אחר כך היה אומר כדברים האלה: "זהו פירשו של הר"י ובעלי-התוספות; עכשיו נעניין נא ברמב"ם, ונראה איך פירש הוא."

תמיד היה אבא מוצא כי הרמב"ם לא פירש כמותם ונטה מן הדרך הפשוטה. אבא-מרי היה אומר, בנימת ביקורת "אין אנו מבינים לא את הסברא של הרמב"ם ולא את אופן ביאורו את הסוגיא". כאילו היה קובל על הרמב"ם בעצמו: "רבינו משה, מדוע עשית זאת?" לפום ריהטא, היה אבא ממשיך, "הראב"ד בהשגותיו צודק". בני החבורה היו מנתרים ממקומותיהם וכל אחד ואחד הציע את רעיונו. אבא היה מקשיב והיה דוחה את דבריהם, ואמר עוד הפעם: "דברי רבינו קשים כברזל". מכל מקום לא אמר נואש; היה תומך את ראשו על ידו הקמוצה ושוקע במחשבה עמוקה. החבורה שתקה ולא הפריעה אותו מהרהוריו. לאחר זמן ממושך היה מרים את ראשו לאט, לאט ומתחיל: "רבותי, נראה נא..." והתחיל לדבר. לפעמים היה מדבר ארוכות, ולפעמים היה מדבר קצרות. אני עשיתי אזני כאפרכסת והייתי מאזין לדבריו, לא הבנתי אף מלה אחת בנוגע לעניין המדובר. ברם, הרושם שהתרקם במוחי התמים והצעיר היה כי הרמב"ם מוקף מתנגדים והמגן היחידי הוא אבא-מרי. חשתי כי הרמב"ם עצמו היה נוכח כאן בטרקלין ושומע את דברי אבא. הרמב"ם היה יושב עמדי במיטתי. מה היה מראהו? לא ידעתי בדיוק. אבל דומה היתה דמות דיוקנו לפני אבא הטובות והיפות מאד. בשמו של אבא נקרא גם הוא – משה. אבא היה מדבר; התלמידים, בעינים נעוצות באבא, היו שומעים בדריכות את דבריו. לאט, לאט פגה המתיחות, אבא צעד בעוז ובגבורה. סברות חרשות בקעו ועלו; הלכות נוסחו והוגדרו בדייקנות נפלאה. אור חדש זרח. הקושיות נתיישבו, הסוגיא נתפרשה. הרמב"ם יצא כמנצח. פני אבא היו מקרינות שמחה וגיל. הוא הגן על "ידידו", על רבינו משה בן מיימון. בת-צחוק של נחת נראתה על שפתי הרמב"ם. גם אני השתתפתי בשמחה זו. עליו ושמח הייתי. הייתי קופץ ממיטתי ורץ מהר לחדר אמי ובשורה מרנינת לב בפּי: "אמא, אמא, הרמב"ם צודק, הוא ניצח את הראב"ד. אבא עזר לו. כמה נפלא הוא אבא!"³.

בהיותו בן שלושים-ואחת שנים, נבחר ר' משה למלא את מקומו של הרב אלכסנדר משה לפידות המנוח (1819-1906) כרבה של קהילת רוזייני בליטא. הרב לפידות, תלמידו של הרב ישראל סלנטר (1810-1883), נודע הן בשל למדנותו והן בשל פעילותו הציבורית למען התנועה הציונית המתחדשת, ברוזייני גם הקים ר' משה ישיבה שבה נסתייע ברב נתן צבי פינקל (1849-1927), מייסדה והרוח החיה של ישיבת סלבודקה. הרנ"צ פינקל שלח לר' משה אחדים מתלמידיו המעולים, בציפיה שתחת הדרכתו יתאמנו בשיטת וולח'ין-בריסק בביאור התלמוד.

בשנת 1913 נתמנה ר' משה לרבה של ח'סלוביץ בבלורוסיה. בקהילה היהודית המקומית היה מספר ניכר של חסידי לובאביטש, אשר רבים מהם נהיו גם תלמידיו של ר' משה. עתיד היה ר' משה להישאר בח'סלוביץ עד לשנת 1921, ובעיר זאת סבל את תלאותיה של מלחמת העולם הראשונה. ר' משה נשאר בקהילתו, והיווה מקור מתמיד לתמיכה בשנים קשות אלה. יוסף סולובייצ'יק הצעיר עשה את שנות ילדותו בח'סלוביץ. שם, ב"חדר" המקומי, הושפע על-ידי המלמד, ר' ברוך ריזברג, בעצמו חסיד לובאביטש. באותה שנה למד סולובייצ'יק הצעיר יותר על ספר ה"תניא", עמוד התווך של הספרות החסידית החב"דית, מאשר על התלמוד. השפעתם של מלמד מחונן זה ושל לימוד ספר ה"תניא" ניכרת גם עשרות שנים לאחר-מכן ב"הרב" (כפי שנודע הרב יוסף סולובייצ'יק ברבים). דרכה הגיע הצעיר למחשבת החסידות בפרט, ולהגותה ולתיאולוגיה היהודית בכלל. פרק זה בחייו תואר על-ידי חתנו, הרב אהרן ליכטנשטיין, במלים הבאות:

במשך חלק הארי של שנה עוכבה התקדמותו התלמודית של סולובייצ'יק הצעיר, בעוד שלימוד ה"תניא" – בליווי סיפורי חסידות מרתקים – התקדם בקצב מזורז.

בעוד שהרב משה גילה אך בעצלתיים את מצב לימודיו של בנו, רעייתו – בעצמה בתו המלומדת של תלמיד-הכם מבריק – הבחינה בכך מהר יותר. בעומדה על קצב צמיחתו האיטי של ידיעת בנה בגמרא, היא דחקה ברב משה לתקן את המצב. כיון שלא באה על סיפוקה כדבעי, היא שטחה לבסוף את תלונתה בפני הרב חיים, ובעת ביקורה של המשפחה בבריסק, נבחן התלמיד הצעיר ונמצא לוקה. אי-לכך, המליץ הרב חיים, שמכאן ואילך הרב משה יפקח אישית על חינוכו התלמודי של בנו, ומאותו יום החלה תקופת לימודיו המרוכזים של הבן עם אביו.

יחד עם אביו למד סולובייצ'יק הצעיר את המסכתות הבאות: בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, שבעות, מכות, גיטין, קידושין, נדרים, נזיר, סוטה, זבחים, מנחות, מעילה, בכורות, קינים, כלים, אהלות, ידים, ברכות, פאה, תרומות, מעשר שני וביכורים⁵.

במהלכם של לימודים אלה, פיתח התלמיד הצעיר גישות חדשניות וחדושים שבהם הסביר קטעי תלמוד ורמב"ם קשים. במועד מאוחר יותר שלח ר' משה לאביו, ר' חיים, מחברת מלאה בחידושים אלה. הסב התרגש מיכולתו המדהימה של נכדו, וחזה כי יהיה לדור הבא מקור חשוב של הארה תורנית.

הרב הנודע מקובנה, בעל ספר "דבר אברהם", הרב אברהם דוב-בר כהנא-שפירא (1870-1943), עתיד היה לכתוב:

כוכב גדול ומזהיר כצאת השמש בגבורתו עולה על שמי התלמוד להאיר לבני ישראל במושבותיהם באור התלמוד. ולנוגה זהרו ילכו מבקשי דבר ה'. זו הלכה. מגזע ישישים אלים ותרשישים יתנשא ארו גדול אשר חסנו ושיאו למרומים יגיע. הוא ניהו מע"כ ש"ב ארי בן ליש צעיר לימים ואב לחכמי תורה. הגאון האמתי מופת הדור ותפארת. אין גומרין עליו את ההלל. כש"ת מוה"ר יוסף דוב הלוי סאלאווייציק נ"י בן הגאון הגדול וכו' מוהר"ר משה הלוי סאלאווייציק נ"י שנחה עליו רוח זקנו הארי החי הגדול שבחבורה. רבנו הגדול רבן של כל ישראל מרן חיים הלוי סאלאווייציק זצלה"ה כמהו מושל בים התלמוד עד עמקי תהומותיו וכל רז לא אניס ליה. מעלה נסתרות ומפענח נעלמות ובוקע נתיב אורה בהלכות העמומות. אשרי לארץ שזכתה להאי רב גאון שעליו יסמכו חכמים להיות מורה ודאין לבית ישראל והלכה כמותו בכל מקום. ורבנן לישרו לוי: טובינא דחכימי יעלה ויצלח לרב דעמי' ומדברנא דאומתי, וה' עמו לנהל עם ה', להרביץ תורה ברבים ולשמש בקדש עדי תחונה עיניו בבנין אריאל כהנים בעבודתם ולויים בדוכנם⁷.

במשך כל התקופה הזאת לא עסק סולובייצ'יק הצעיר בלימודי חול פורמאליים. אולם, הוא ירש מאמו נטייה ממושכת לספרות – היא הובילה אותו מאגדות ילדים לכתביהם של אלכסנדר פושקין (1799-1837), מיכאיל לרמונטוב (1814-1841), הנריק יוהאן איבסן (1828-1906) וחיים נחמן ביאליק (1873-1934). בשנות העשרה המאוחרות שלו רכש הרב מסידרת מלמדים השכלה השקולה להשכלה תיכונית⁸.

בשנת 1925, כשמלאו לו עשרים-ושתיים שנה, נתקבל הרב לאוניברסיטת ברלין. כאן נחשף לראשונה לעיסוק המרוכז במקצועות חול. הוא התמחה בפילוסופיה, ונמשך לאסכולה הניאורקאנטיאנית. הרב זכה פורמאלית בדוקטוראט שלו בשנת 1932 אחרי שנתקבלה הדיסרטציה שלו על האפיסטמולוגיה והמטא-פיסיקה של הרמן כהן⁹, הוגה-ידעות גרמני יהודי שלימד באוניברסיטת מרבורג. כהן חולל פרשנות חדשה לפילוסופיה של קאנט אשר נודע לימים כ"אסכולת מרבורג של הניאורקאנטיניזם". כהן הדגיש את עליונות הפירוש המתימטי והמדעי – ביחוד הפיסיקלי – של המציאות. גם בעשרות השנים שלאחר-מכן שמר הרב על התעניינותו במתמטיקה ובפיסיקה, וניצל גישה זו ברבים מהרצאותיו וכתביו הפילוסופיים. הדיסרטציה של הרב נקראה: *Das reine Denken*

und die Seinskonstituierung bei Hermann Cohen ("מקור הידע הטהור ויסודות המציאות [בשיטתו הפילוסופית] של הרמן כהן").

לכתחילה רצה הרב לכתוב את הדיסרטציה שלו על "הרמב"ם ואפלטון". הרעיון המרכזי היה שחוקרי כתבי הרמב"ם טעו כאשר העריכו את הרמב"ם כתלמידו המובהק של אריסטו. אולם, כיון שלא היה בסגל המחלקה לפילוסופיה באוניברסיטה מלומד שמסוגל היה לפקח על דיסרטציה כזאת, מעולם לא התקדמה מעבר לשלב התכנון¹¹.

בברלין חיפש סולובייצ'יק הצעיר אחר נאמנים ומפרשים נוספים לתורה ומסורה. בין הסטודנטים באוניברסיטה באותה תקופה היה הרב ר' מנחם-מנדל שניאורסון (1902-1994), שעתיד היה לרשת (בשנת 1950) את חותנו המנוח כרבי מלובאביטש. במהלך השנה האקדמית 1926-1927, למד הרב גם בסמינר לרבנים בברלין, מוסד שהכשיר רבנים אורתודוקסיים, שנוסד בשנת 1873 על-ידי הרב עזריאל הילדסהיימר (1820-1899)¹². כאן למד להכיר את האורתודוקסיה הגרמנית אשר חרתה על דגלה "תורה עם דרך ארץ", אשר פירושה "תורה עם תרבות".

הקשר האינטלקטואלי המעמיק ביותר שקיים הרב בברלין היה עם הרב חיים הלר (1878-1960), תלמיד-חכם ייחודי אשר היו טמונות בו לא רק השכלה תורנית נרחבת מהסוג המסורתי, אלא גם שליטה יסודית בשיטות המודרניות של מחקר טקסטואלי. הרב הלר הקים בברלין ישיבה למתקדמים, שכונתה "בית המדרש העליון". מטרתו של מוסד זה היתה לחבר את הלימוד המסורתי המרוכז של הספרות התורנית עם הגישה המדעית המודרנית כלפי חקר התנ"ך והתלמוד. הרב מעולם לא נרשם פורמאלית ללמוד בישיבתו של הרב הלר, אולם הוא נהיה לתלמידו של הרב הלר, והקשר ביניהם התפתח והיה לקשר אבהי. עשרות שנים לאחר-מכן, זכה ההספד שהספיד הרב את הרב חיים הלר להיחשב אחת ההרצאות השורשיות והמקוריות ביותר שלו בתחומי הדרשנות והתיאולוגיה¹³.

בעודו בברלין גילה הרב גם רגישות כלפי כתבייד וכלפי קביעתם של טקסטים מתוקנים. בעוד שהגאון רבי אליהו מווילנא (1720-1797) עשה משיטה זו אחת מאבני-היסוד של שיטת תלמודו, לרוב הוא הוזנח בשיטת הלימוד בישיבות. ארבע פעמים צויין הרב ב"עבודת המלך" על שבדק בכתבייד עתיקים וחיפש בספריות של ברלין גירסאות נוספות. דודו של הרב, הרב מנחם קרקובסקי (נפטר ב'1929), חיבר את "עבודת המלך" על "משנה תורה" להרמב"ם. לכרך זה נודע ייחוד בחוגים רבניים, כיון שהוא שילב בתוכו את הגישה הישיבתית המסורתית יחד עם הערכה כלפי מבנים טקסטואליים מתוקנים¹³.

בשנת 1931 נשא הרב סולובייצ'יק לאשה את טוניה לויט (1904-1967). הרקע שלה דמה לשל בעלה, שהרי התחנכה בוויילנא וקיבלה את

השכלתה הגבוהה במערב-אירופה, שם הוענק לה דוקטוראט בחינוך על-ידי אוניברסיטת יינה. בשנת 1932 היגר הזוג הצעיר, יחד עם בתם בכורתם, לארצות-הברית. משפחת הרב הגיעה לארה"ב עוד לפניו, שם כיהן אביו, ר' משה סולובייצ'יק, מאז 1929 כראש ישיבת רב יצחק אלחנן בשכונת וושינגטון הייטס במנהאטן. (מוסד זה נודע בציבור בשם "הישיבה" ולימים התפתח עד ל"ישיבה יוניברסיטי" בשנת 1945).

חוק ההגירה משנת 1924 איפשר לכל אדם שכיהן בעבר כ"כהן-דת" בכל דת שהיא, או כפרופסור במכללה, באקדמיה, בסמינר או ב'אוניברסיטה' להיכנס לארה"ב "אך ורק כדי להמשיך ולכהן בתפקידו זה"¹⁴. על-פי קווים מנחים אלה, איפשר בית המדרש לתורה בשיקגו, על-פי בקשתה של אגודת הרבנים האורתודוקסיים, לרב ולמשפחתו הקרובה להגר. אולם, בשל הקשיים הכספיים שמקורם במשבר הכלכלי החמור של אותן שנים, לא היה המוסד מסוגל להעסיק את הרב. הרב אשר צפתמאן, לימים נשיא בית מדרש לתורה (1946-1964), תיאר את רצף המאורעות כך:

על-כן, כדי לשמר פסיק מעניין בהיסטוריה, אני מציין כי הרב יוסף דב סולובייצ'יק, הנחשב בר-סמכא אורתודוקסי בינלאומי ראשון במעלה, הובא לארץ הזאת עפ"י מסמכי הגירה מטעם מדרש לתורה; אולם, עם הגיעו לאי אליס בשנת 1932, הודיעה הישיבה לאגודת הרבנים האורתודוקסיים שאין היא מסוגלת לשלם לו את שכרו, ושמוטב שתמצא בעבורו משרה בחוף המזרחי [של ארה"ב]¹⁵.

חודשים ספורים לאחר הגיעו, הוזמן סולובייצ'יק הצעיר לכהן כרב של "ועד העיר" של בוסטון, מסצ'וסטס. אגודה זו, שאגדה רבים מבתי-הכנסת האורתודוקסיים של בוסטון, התמסרה לקיומם של תלמוד תורה ושמירת מצוות במישור הקהילתי, "ועד העיר" (ולאחר-מכן, "חברה ש"ס" של בוסטון) העסיק את הרב והביאו לבוסטון, שם חי הרב עד מותו. על הרב הוטל, בעיקר, להוות מנהיג רוחני לקהילה ולהעביר שיעורים בבתי-הכנסת השונים בהזדמנויות ההולמות. ביום 11 לדצמבר, 1932, התקיים טקס מנוי הרב החדש ובו נאם הרב אליעזר סילבר (1881-1968), נשיא אגודת הרבנים האורתודוקסיים¹⁶.

חיש מהר נקלע הרב לצרות ולתלאות שהיו מנת חלקה של הרבנות האורתודוקסית בארה"ב באותה תקופה. זמן רב חוותה הקהילה היהודית בבוסטון על בשרה את המחלוקת בקרב רבניה בתחום הפיקוח על הכשרות¹⁷. הרב החדש לא רק סבל מקשיים אלה, אלא אף נתקל ברוגזם של מספר רבנים ותיקים יותר באזור בוסטון רבתי, בשל נסיונותיו לקבוע תיקני כשרות גבוהים יותר ותנאי עבודה אנושיים יותר לשוחטים. הרב התנסה גם בבורותה של הקהילה היהודית האמריקנית. כעבור שנים, נהג לשעשע את

שומעיו בתיאור טקס הכלולות הראשון שסידר בו את הקידושין בבוסטון. החתן לא ידע אם הוא כהן, לוי או ישראל! הרב היה גם מתאר את נשיא בית-הכנסת, שנהג לפתוח את עיתונו ולעיין בידיעות האחרונות מהעולם הפיננסי בעת הקריאה במגילת אסתר בבית-הכנסת בליל פורים¹.

הישגיו העיקריים של הרב סולובייצ'יק בבוסטון היו בתחום החינוך התורני. בשנת 1937 ייסד את בית-ספר "מימונידס" (הרמב"ם), בית-הספר היומי היהודי הראשון בכל אזור ניו אנגלנד. בתחילה למדו בו שישה תלמידים, ומקומו הממשי הראשון בבית כנסת "ישראל הצעיר" של רוקסברי. הרוב המכריע של יהודי בוסטון התנגדו לבית-הספר החדש, בשל היותו "שיבה לגטו", לדעתם². עם זאת, לאט לאט התרחב בית-ספר "מימונידס" עד שכלל תכניות חינוכיות מגוונות של בית-ספר יסודי ושל בית-ספר תיכון. הרב ואשתו המשיכו לגלות עניין פעיל בניהולו של בית-הספר במשך עשרות השנים הבאות, שראו את ביה"ס "מימונידס" הופך למוסד-מוקד של היהדות האורתודוקסית באזור בוסטון רבתי.

אביו של הרב, ר' משה סולובייצ'יק, עודדו להקים בשנת 1939 כולל בשם "היכל רבנו חיים הלוי" וכן את ישיבת "תורת ישראל" כדי לקלוט את גלי תלמידי הישיבות שהיגרו מאירופה לחופי ארה"ב. הרב לימד שיעורים מתקדמים בגמרא בפני תלמידים נבחרים אלה, ובנוסף הסדיר שיעורים באנגלית למהגרים שזה עתה באו. הרב דוב רבל (1885-1940), נשיא הישיבה בניו-יורק שלח לבוסטון קבוצה מהתלמידים החדשים המצטיינים ביותר, כדי שילמדו בהדרכתו של הרב יוסף סולובייצ'יק. הוסכם בין הרבנים רבל וסולובייצ'יק, שה"היכל" יתפקד כסניף ישיבת הרב יצחק אלחנן. במכתב לרבל, תיאר הרב אחר-כך את סדר-היום ב"היכל":

ב־7:30 בבוקר נערכת תפילת שחרית; בין 9 ל־10:30 בבוקר — לומדים את הלשון האנגלית; מ־11 בבוקר ועד 2 אחה"צ — נערך "סדר" הראשון בגמרא; ומהשעה 3 עד 7 בערב, נערך ה"סדר" השני. את שיעורי אני מעביר לתלמידים פעמיים בשבוע, בימי שני וחמישי.

ה"היכל" יכול היה להפוך לסניף בוסטוני של הישיבה בניו-יורק, סניף המיועד ללימודים מתקדמים. אולם, עם פטירת הרב רבל והרב משה סולובייצ'יק בשנת תש"א ומינויו של הרב יוסף סולובייצ'יק לרשת את אביו כראש-הישיבה הבכיר של הישיבה, הסניף בבוסטון נסגר במהרה³. במועד מאוחר יותר נעשה נסיון על-ידי הרב יחיאל מיכל פיינשטיין לקיים מוסד תורני מתקדם בעיר בוסטון. ר' יחיאל מיכל, אחיינו של הרב משה פיינשטיין, היה לימים חתנו של דוד הרב, הרב יצחק זאב סולובייצ'יק (1886-1960) —

אולם מוסד בוסטוני זה תיפקד זמן קצר בלבד עד אשר הצטרף ר' יחיאל מיכל אל דודו ב"מתיבתא תפארת ירושלים" בניו-יורק². בשנת 1935 נסע הרב לארץ-ישראל, שם היה מועמד למשרת רב אשכנזי ראשי לעיר תל-אביב. במהלך ביקורו, הוא נתן שיעורי גמרא והרצאות הגותיות בישיבות ומוסדות חינוך גבוהים אחרים שהיו קיימים ביישוב באותם הימים. הוא הספיק להיפגש עם הרב הראשי האשכנזי לארץ-ישראל, הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865-1935), שנפטר מאוחר יותר באותה שנה. שיעורו של הרב בישיבת "מרכז הרב" בירושלים, שנוסד על-ידי הרב קוק, תואר כך על-ידי הרב משה צבי נריה, בעצמו תלמיד הישיבה באותם הימים:

ירושלים התורנית זכתה ליום של קורת-רוח אמיתית, לשמחה פנימית של תורה. המה הלב מרגשות קדומים למראה המודעות הגדולות: "ביום... יגיד שיעור בהלכה הרב הגאון וכו' מוהר"ר יוסף-דב סולובייצ'יק שליט"א בישיבת "מרכז הרב".

זכרה של וולוז'ין קם וניצב לנגד עינינו במלוא יפעתו והודו, שהרי כל כמה שהשנים עוברות, וולוז'ין כאילו הולכת וגדלה, שיעור קומתה עולה ועולה, ועומדים אנו משתאים למראה הגדול והנורא של מכון התורה הנשגב הזה.

והנה הקו נמשך, המסורת עוברת הלאה, מ"בית הלוי", רבי יוסף-דב הראשון ז"ל, דרך רבי חיים מבריסק ז"ל, אנו באים אל הגאון ר' משה סולובייצ'יק ז"ל, ואחרון חביב האורח הנכבד, הגאון הצעיר, ר' יוסף דב שליט"א.

ב-רביום נתכנסו ובאו לאולם ישיבת "מרכז הרב" זקני הדור, נאמני היכל התורה אשר בוולוז'ין, הזקנים אשר ראו אותו בתפארתו, וצעירי התורה מישיבת "עץ חיים" הוותיקה וישיבת חברון המחדשת. תלמידי תלמידיהון של הנצי"ב העליון (הרב נפתלי צבי יהודה ברלין), לראות היעמדו דברי הנכד הבריסקאי, כי העידו להם אשר הוא "עילוי"...

והנה זע הקהל. בפתח הופיע ראש הישיבה, הגרי"מ חרל"פ (1883-1951), איש-ירושלים, ואחריו נכנס אברך גבה-קומה וגבה-מצח, שחור-זקן ושחור-עיניים, עבר זקופות בין הקהל הצפוף של תלמידי-החכמים, כשהוא מהורהר ומכונס בעצמו.

ראש הישיבה... הקדים דברי-ברכה קצרים לאורח ומסר לו את רשות הדיבור. והנה עלה הוא הבימתה... כן, אף הוא יודע את טיב הנימים המקשרות אותו אל קהל שומעיו: "לא זכותי היא זאת, כי אם זכות אבותי הקדושים" וכו', וכו', ומיד עבר לעצם השיעור.

ברחבות, בביטחון, התחיל את קושיותיו על הגמרא, על הרמב"ם. בשפת-הישיבות, בטרמינולוגיה ה"רבי חיים-אית", בשפה הכובשת מיד את הגיון שכלנו... על אחת ההגדרות הוסיף המרצה-האורח והעיר: "דומה ששמעתי את זה מפי הסבא". כן, דומה שגם אנו שומעים את הדברים מפי הסבא. אחרי מחרזות הקושיות, בא כאמור הניתוח ההגיוני והבריא והישר, נחשפו הדברים מפנימיותם והוסברו בהסברה ברורה ומחוורת... וראינו כיצד בזו אחר זו הן מתיישבות ומתורצות.

יותר משעה וחצי ארך השיעור שריתק אליו את כל שומעיו. אכן, "בית הלוי" לא איכזב!²¹

פעילים אחדים בקהילה התל-אביבית חשבו שהרב עודו צעיר מדי. אביו חתר להסיר חששות אלה במכתב שהפנה לרב יעקב בוימענגר, מזכיר המועצה הדתית של תל-אביב. ר' משה הצהיר:

שמעתי שנמצאים אומרים שהוא צעיר לימים יותר מדי. ראשית, לא כן המעשה. הוא ב"ה לאורך ימים ושנים משלשים עד ארבעים, שבשנים אלו גם בדורות הקודמים, בעלי כשרונות המצוינים וגדולי הדור האמיתיים נתקבלו בכסאות היותר כבודים וגדולים והשפיעו על עם ישראל, ודעתם הכריעה בכל עניני היהדות. והזקנים יותר בשנים חיו עמהם באהבה ואחזה ונתנו כבוד זה לזה.²²

אף-על-פי-כן, הרב משה אביגדור עמיאל (1883-1946) הוא אשר נבחר הרב עמיאל — בשיא כוחו באותו זמן — היה אידיאולוג מוביל של תנועת המזרחי וכיהן כרב ראשי של אנטוורפן, בלגיה.²⁴

מסע זה בשנת 1935 היה ביקורו היחיד של הרב בארץ-הקודש. כעבור שנים, בעקבות פטירת הרב הראשי יצחק אייזק הלוי הרצוג בשנת 1959, סירב הרב סולובייצ'יק להגיש את מועמדותו לרשת אותו כרב האשכנזי הראשי של מדינת-ישראל. באותו המועד היתה בחירתו של הרב מובטחת, כיון שנהנה מתמיכתו של מיגוון רחב על רבנים ומנהיגים כלליים בישראל. בראש תומכיו עמד הרב הישיש ר' ראובן כץ (1880-1963), הרב הראשי של פתח-תקה. במועד מאוחר יותר הסביר הרב מדוע לא קיבל על עצמו את המשרה:

אחת הסיבות שלא הסכמתי לכהן כרב ראשי לישראל... היתה חששתי מפני היותי פקיד המדינה. רבנות הקשורה במדינה לא יכולה להיות משוחררת לחלוטין: אני מעריך את רבני ארץ ישראל על האומץ שהם מגלים בטיפולם בבעיות שם ועל הגבורה הכמעט

על-אנושית שהם מגלים. אולם, עצם העובדה שמפעם לפעם נדונות בעיות הלכתיות כנושאים פוליטיים בישיבות הממשלה – הסגה היא על ריבונותה של הרבנות²⁵.

זאת ועוד. באותה תקופה הרב מצא את סיפקו המלא כ"רבי", כמורה וכמנהיגה של יהדות התורה המערבית²⁶. התפתחות זו נבעה הישר מהאירועים שקרו לאחר מות אביו (ג שבט תש"א). תלמידיו התאבלו מרה על פטירת ר' משה. מאמר המערכת שפורסם בגליון ה-7 לפברואר, 1941 של "ד'ה קומנטיטור", עיתון הסטודנטים של המכללה שעל-יד ישיבת יצחק אלחנן קבע:

זה עתה החילונו מתאוששים מהזעזוע הקשה של פטירת ד"ר ברנרד רבל זצוק"ל, והנה פקדה אותנו מכה מהממת נוספת כשנתבשרנו על פטירתו של הרב משה סולובייצ'יק. שהרי הרב סולובייצ'יק – או, בשם שנתכנה בפי כל העם היהודי, "רעב" משה – ייצג את היעד האידיאלי בלמדנות וקדושה היהודיות כפי שהישיבה שואפת לשותלן בתלמידיה. עצמו, בן לאצולה ממושכת של למדנות מבריקה ורוחניות עילאית, היה הרב משה התגלמות חייה של השרשרת הארוכה של המסורת היהודית והנפש היהודית.

הרב סולובייצ'יק הצעיר היה המועמד לרשת את משרת אביו. אף-על-פי-כן, התנגדו אחרים מהתלמידים למינוי זה, כיון שזיהו את הרב עם אגודת הרבנים האורתודוקסיים. התנגדות זו היתה מורכבת מרבנים שהוכשרו באירופה, ודימויים הציבורי נפגם עקב מחלוקותיהם האינסופיות בענייני הפיקוח על הכשרות. סטודנטים אורתודוקסיים רבים שקיבלו את הכשרתם בארה"ב כעסו על אגודת הרבנים האורתודוקסיים, והיו שאפילו חששו שמא יתמוך הרב בעמדות האגודה. אולם, הרב סולובייצ'יק זכה לתמיכה נרחבת מקרב סגל הישיבה ותלמידים בכירים. גם בעלי השפעה שמחוץ לקהילת הישיבה המיידית תמכו ברב. במכתב מהרב יוסף יצחק שניאורסון (1880-1950) מלובאביטש, שזה עתה הגיע לניו-יורק, נאמר:

עדיין נמצא אני תחת הרושם הכבד של האבידה הגדולה לכל בית ישראל בהלקח האי גברא רבא, הרב הגאון הגדול, ר' משה סאלאוויצ'יק זצ"ל, והנני בזה להביע רגשי השתתפותי בצערכם ואסונכם בפרט, בהלקח קברניטה הגדול של ישיבתכם המפורסמת. בהזדמנות זו אביע גם תקותי הגדולה כי בגשתכם למלא מקום ראש הישיבה שנתפנה בהסתלקותו של הרב הגאון הר"מ סאלאוויצ'יק

זצ"ל, תשימו עיניכם בבנו המופלג והמצוין, הרב הגאון המפורסם ר' יוסף דב סאלאווייצ'יק נ"י, לשבת על כסא אביו בתור ראש הישיבה דר' יצחק אלחנן, כי אמנם ראוי והגון הוא לאיצטלא זו, וגם לו זכות הקדימה למלא מקום אביו, ולישיבת ר' יצחק אלחנן תבוא ברכה מרובה אחרי אשר אבדו לה שני קברניטי הגדולים בזמן האחרון, כי יש בכוח הרב הגאון המפורסם ר' יוסף דב סאלאווייצ'יק נ"י להשיב עטרתה ליושנה ובו יתנחמו. והנני מאחל לכם ולמוסדכם הרם עבודה פורי' והצלחה מרובה להגדיל תורה ולהאדירה²⁷.

תוך חודשים אחדים נבחר הרב סולובייצ'יק הבן רשמית לכהן במקום אביו. ב־13 למאי 1941 הוא נתן את שיעורו הראשון בתפקידו החדש בבית המדרש של הישיבה. בשיעור ראשון זה ניתח ראש הישיבה החדש את הדיון התלמודי של סוגיית "אותיות נקנות במסירה" (בבא בתרא עה-עו). בכך נפתח עידן חדש בתולדות הישיבה, שבו עתיד היה הרב להפוך לסמכות הרבנית המרכזית שלה. הוא המשיך במתן שיעוריו בישיבה עד שנאלץ לפרוש מפאת מחלה בשנת 1985. בחדר הלימוד בישיבה שלו, הוא נותר "ראש הישיבה" האידיאלי, ושיעוריו ניתנו במסורת בריסק הקלאסית. בהקשר זה לא היה אפילו רמז לשליטתו הנרחבת בנושאים מקבילים מרובים. עיקרו של דבר – הגמרא, הרמב"ם ושאר הראשונים הבסיסיים נותרו המוקד של שיעורי הרב בישיבה במשך ארבעים וארבע השנים הבאות.

בעשורים הראשונים להוראתו, תבע הרב דרישות קיצוניות מתלמידיו, ולא התחשב בחסרונותיהם. אולם, עם חלוף הזמן, התמתן בהדרגה והתייחס הרבה יותר בסובלנות לחסרונות אלה. בתחילה, הוא לימד בישיבה שני שיעורים שבועיים. אחר־כך, בעשרים השנים הפעילות האחרונות שלו, גדל מספרם לשלושה. בעוד שמספר התלמידים שהשתתפו בשיעוריו הראשונים היה מוגבל, עד לשנות ה־60 המאוחרות השתתפו בכל שיעור יותר ממאה תלמידים, ובכללם בוגרי "ישיבה יוניברסיטי" וישיבות אמריקאיות אחרות. שיעוריו משכו אחדים מתלמידי החכמים הצעירים החריפים ביותר, שרצו ללמוד לשלוט במסורת התורה שבעל־פה.

משרה זו תרמה רבות להבלטת דמותו של הרב סולובייצ'יק על הבמה היהודית. הוא נהיה למורה הדרך הרוחני של מרבית רבני הקהילות האורתודוקסיות שהוכשרו בארה"ב. בכהנו כחבר ועדת הסמיכה של הישיבה, הוא הסמיך רבים. כאן הצטרפו אליו נשיאה השני של הישיבה, הרב שמואל בלקין (1911-1976), ומי שכהן בעבר כרבה של לומזה, פולין, הרב משה שאצקס (1881-1958).

נוסף על שיעוריו בישיבה גופא, כיהן הרב גם כפרופסור להגות יהודית בבית-הספר ללימודים גבוהים ע"ש ברנרד רבל של "ישיבה אוניברסיטה". למרות שפעילויותיו של הרב במוסד החינוכי שבניירורק החלו תובעות זמן רב למדי, המשיך הרב להתגורר בעיר בוסטון, ונסע לניירורק מדי שבוע. הישגים אלה ב"ישיבה אוניברסיטה" נעשו להיבט המרכזי של אישיותו הרוחנית של הרב. שוב ושוב נהג להדגיש, שייעודו בחיים – להיות "מלמד". עלה בידו לחנך יותר משני דורות של תלמידים שהתייחסו אליו כאל רבם המובהק. למרות השינויים שחלו ברקע הסוציולוגי, חינוכי, דתי וכלכלי של תלמידי הישיבה במשך פרק זמן זה (1941-1985), נעשה הרב סולובייצ'יק למחנכם, ומצא דרכים אל ליבם בהקשר של רקעם²⁸. בשנת 1960, הוא המיר את שפת היידיש באנגלית כלשון ההוראה בשיעוריו בישיבה וברוב הרצאותיו הציבוריות. את השינוי הזה הוא ביצע בהדרגה כשמיבטאו היידישאי מלווה את טון דיבורו הגבוה והשקט, הוא ניצל את הלשון האנגלית לצייר בפרוזה מלומדת וצבעונית ציורי תורה, תלמוד, הגות, תיאולוגיה, מתימטיקה, פיזיקה וחכמות מערביות. הוא הצליח לתרגם את המינוח האופייני לאסכולת בריסק ללשון הדיבור האנגלית²⁹.

בראשית דרכו היה הרב פעיל במסגרת אגודת הרבנים האורתודוקסיים של ארה"ב וקנדה. אירגון זה, שנוסד בשנת 1902, איחד את הרבנים המזרח-אירופיים שכינהו בקרב קהילת המהגרים היהודית-אמריקנית. בהדרגה הגביר הרב את פעילותו במסגרת הסתדרות הרבנים של אמריקה, אירגון שהתפתח מאירגון הבוגרים הרבנים של ישיבת רבי יצחק אלחנן והמועצה הרבנית של הקהילות היהודיות האורתודוקסיות של אמריקה. בשנת 1935 התמזגו שני גופים אלה, ומרבית הרבנים שקיבלו באמריקה את הכשרתם הצטרפו להסתדרות הרבנים של אמריקה שנודעה ברבים בראשי תיבות שלו באנגלית: RCA³⁰.

ב-20 לינואר 1953 התמנה הרב סולובייצ'יק רשמית ליו"ר ועדת ההלכה של הסתדרות הרבנים של אמריקה. בתפקידו זה עתיד היה להשפיע השפעה מכרעת על עמדתה הציבורית של הסתדרות הרבנים. בין פסקיו המפורסמים, היתה התנגדותו החד-משמעית לישיבה מעורבת בבתי-הכנסת. הוא הרחיק לכת עד כדי איסור שמיעת קול השופר בראש-השנה – בבית כנסת כזה. הרב יעץ להתפלל בבית ולא לשמוע את השופר – ובלבד שלא לבקר בבית-כנסת כזה. מאוחר יותר כתב הרב סולובייצ'יק: "לא היססתי אף לרגע, אלא הוריתי לו להישאר בביתו. מוטב שלא לשמוע את קול השופר מלהיכנס לתוך בית-כנסת אשר קדושתו נתחללה"³¹. למרות התנגדותו הנמרצת לחידושים בתחום הדת שחידשו התנועות הלא-אורתודוקסיות, לא סבר הרב שיש לנתק כליל את הקשרים עמהן. הרב סולובייצ'יק לא הסכים עם הפסיקה הציבורית שפסקה בשנת 1956

קבוצת אחד-עשר ראשי ישיבות אמריקאים מובילים, לפיה אסור היה לרבנים ולבתי-כנסת להצטרף כחברים לקבוצות אשר בין חבריהן היו גם "רבנים" ו"בתי-כנסת" לא אורתודוקסיים. במהלך השנים הבהיר הרב את עמדתו, שבענייני הלכה גם הוא היה בדעה שאין כל אפשרות לשיתוף פעולה עמם. אולם, כאשר העניינים הנדונים היו – בלשונו – "כלפי חוץ" (ביחס אל העולם הלא-יהודי) ואינטרסים יהודיים היו נתונים בסכנה, אזי היתה מחלוקת במחנה היהודי מסכנת את כל הקהילה היהודית כולה. על-כן סבר, ששיתוף-פעולה מוגבל היה רצוי. דווח בשמו, ש"שמח על הכשלת הנסיון לפרוש ממועצת בתי-הכנסת" (שאיגדה גם בתי כנסת לא אורתודוקסיים), בוועדת הסתדרות הרבנים, בשנות הששים המוקדמות³². שנים לפני-כן, בראיון שפורסם ביומון היידיש של ניו-יורק, הטאג (היום היהודי) (19 לנובמבר 1954), כבר קבע הרב את עמדתו.

כאשר מדובר בייצוגם של יהודים ושל אינטרסים יהודיים כלפי חוץ, כל הקבוצות והתנועות חייבות להתאחד. לא תיתכן מחלוקת בתחום זה, שהרי כל מחלוקת במחנה היהודי עלולה לסכן את כולו... בכבשני האש התערבב אפרם של הצדיקים ושל עושי המעשים הטובים עם אפרם של הרדיקלים והחופשיים. עלינו להתאחד לשם מאבק מול האויב שאינו מבחין בין יהודי המתפלל לבין יהודי שאינו מתפלל.

עם תחילת המאמצים האקומניים של הכנסייה הקתולית בשנות הששים, נועצו ברב לגבי השתתפות היהדות האורתודוקסית בדו-שיח שהוותיקן יזם אותו עם מנהיגים יהודיים. הרב סולובייצ'יק התנגד להיבטים רבים של דו-שיח זה. דעתו היתה, שלא יכול להתקיים דיון על ייחודה של כל קהילה דתית. כל אחת, לדעתו, היא ישות נפרדת אשר אין למזגה או להשוותה עם זולתה, כיון שכל קהילה מחויבת לאמונה אחרת. הרב הגיש לוועידת החורף בשנת 1964 של הסתדרות הרבנים מסמך על נושא זה, שנקרא "עימות". הגשת המסמך הביאה לגיבוש נייר-עמדה של הסתדרות הרבנים, אשר שיקף את עמדתו של הרב. אחר-כך הוא פירסם גירסה מורחבת של חיבור ראשוני זה ב"טרדישן" ("מסורת") "בטאון להגות יהודית אורתודוקסית", בהוצאת הסתדרות הרבנים³³.

קשריו של הרב סולובייצ'יק עם הסתדרות הרבנים נעשו מכריעים בצמיחת האירגון. נוכחותו והדרכתו סייעו לרבניה שהיו טרודים בקשיים של ייצוגה והנצחתה של התורה בהקשר האמריקני. במיוחד עמד בקשרים עם הרב ישראל קלעוואן, מי שהיה המנכ"ל ואחר-כך סגן-נשיא פעיל של ה-RCA משנת 1950 ועד פטירתו ב-1980. בהדרגה נעשה קלעוואן לעמוד-השדרה של הסתדרות הרבנים והתגלה כאחד מפעיליה המרכזיים של היהדות האורתודוקסית. הוא סיפק למנהיגות של ההסתדרות את

היציבות, שהרי כהונתם של הנשיאים הנבחרים הוגבלה לשנתיים. קשריו הייחודיים של קלעוואן עם הרב היוו היבט חיוני של הקשר של הרב עם הסתדרות הרבנים, קשר שהלך והתחזק.³⁴

נוסף על לוח-הזמנים הרגיל של הרב בהוראה, פנו אליו גם בבקשה שיתפנה להרצאות מיוחדות. בשנים 1958-1959 הוא העביר בפני קבוצת עובדים סוציאליים בני-יורק סידרת הרצאות על פילוסופיה חברתית יהודית. הוא שימש גם כנציג היהודי הבכיר בפריקט של המכון לבריאות הנפש שליד "ישיבה אוניברסיטה", פריקט שהוחל בו בשנת 1960 (יחד עם אוניברסיטאות הארווארד ולויולה) לחקור גישות דתיות לבעיות הנפש. ההרצאות שנשא בפני קבוצות אלה נהיו אחר-כך ליסודו של חלק מכתביו הפילוסופיים שראו אור, ביחד "איש האמונה הבודד".

הרב סולובייצ'יק ייצג את הקהילה היהודית כולה כחבר הוועדה המייעצת לשחיטה אנגלית, שהוקמה על-ידי שר החקלאות האמריקני בשנת 1958. את מועמדותו של הרב לתפקיד זה הגישה הסתדרות הרבנים, אולם הוא נתמך גם על-ידי מועצת בתי-הכנסת, הקונגרס היהודי האמריקני, הוועד היהודי האמריקני, וחבר רבני ניו-יורק. בתפקידו זה סייע הרב סולובייצ'יק לעיצובן של שיטות חדשות לטיפול בבקר לפני השחיטה. מכשיר אחד, שנקרא "עריסה", פותח בעיר סינסינטי, בעוד שאחר פותח בעיר טורונטו. שני אמצעים מגבילים אלה זכו לאישורם ההלכתי של הרב ושל הרב אליעזר סילבר, שניהם אז כחבר הנשיאות של אגודת הרבנים האורתודוקסיים. אימוצם של מכשירים חדשניים אלה צימצם בהדרגה את התנגדותן של אגודות "צער בעלי חיים" לשיטות השחיטה היהודיות המסורתיות.³⁵

בתחילה היה הרב חבר ב"אגודת ישראל דאמריקה", שהתחילה לפעול בשנת 1939. למרות הנסיונות הקודמים לארגן את "אגודת ישראל" בארה"ב, הרי רק עתה, עם בואם של פליטים ממזרח אירופה, התחיל האגף האמריקני של האירגון לתפקד. במהרה התמנה הרב ליו"ר הוועד הפועל הארצי של האירגון וחבר במועצת גדולי התורה של אמריקה. בוועידה שנערכה בשנת 1940, הספיד הרב סולובייצ'יק את הרב חיים עוזר גרודזנסקי מווילנא, שנפטר ב־9 לאוגוסט 1940, המנוח היה תלמיד-חכם מובהק והנהיג פוליטית את יהדות ליטא האורתודוקסית. בהספדו צייר הרב בצבעים חיים את המנהיגות המוחלטת של הרב המנוח מווילנא על רקע התלאות וההתפרקות של הקהילה היהודית האירופאית בכללותה. לימים ראה ההספד אור תחת הכותרת "נושאי הציץ והחושן".³⁶

למרות שאחר-כך פרש הרב מ"אגודת ישראל", הוא המשיך לתמוך ברשת "החינוך העצמאי" שפיתחה האגודה בישראל. הרב נשא את הדרשה המרכזית בסעודה החגיגית של "החינוך העצמאי" ב־11 לינואר 1956, עפ"י

הזמנתו של הרב אהרן קוטלר שמינהו יו"ר לשם כבוד. ר' אהרן, כפי שנודע בציבור, היה ראש הישיבה הבכיר בארה"ב וייסד את "בית המדרש הגבוה" בלייקווד, ניו ג'רסי, בשנת 1943. הרב קוטלר היה גם הרוח החיה של הסניף האמריקני של "אגודת ישראל". בדרשתו למען "החינוך העצמאי" אמר הרב סולובייצ'יק:

בר' אהרן, ראש הישיבה הדגול, אין אור צונן; אורו חם, הוא בוער. כאשר ניגשים אליו, נדלקים, ואם קיים אדם אחד שהדליק אותי בנושא של החינוך העצמאי, זהו ראש הישיבה הגדול, ר' אהרן, שאני קד לפניו קידה³⁷.

עם היוודע מימדי ההשמדה של יהודי אירופה הצטרף הרב לשורות תנועת המזרחי, ונהיה לחבר פעיל בה. משנת 1946 ועד פטירתו כיהן כנשיא לשם כבוד של "הציונים הדתיים של אמריקה" (לפנים: תנועת המזרחי). ביום עצמאותה של ישראל בשנת 1956, נשא הרב סולובייצ'יק את הנאום המרכזי בעצרת המונים ב"ישיבה אוניברסיטה". חיבור זה, שראה אור מאוחר יותר תחת השם "קול דודי דופק", התפרסם בתור נייר-עמדה בסיסי של הציונות הדתית בתקופה שלאחר השואה. דברי הרב אשר נאמרו בידיש, ראו אור בעברית, ותורגמו אחר-כך לאנגלית ולרוסית.

בשיחה בפני הוועידה השנתית של המזרחי – הפועל המזרחי של ארה"ב באמצע שנות החמישים, הסביר הרב מדוע נטש את עמדת "אגודת ישראל" ואימץ את עמדת "המזרחי". שיחה זו ראתה אור תחת הכותרת "ויחלום יוסף חלום", ובה השווה הרב סולובייצ'יק את תנועת המזרחי עם מעשיו של יוסף הצדיק. כפי שסלל יוסף את הדרך לפרק הבא של חיי ישראל במצרים, כך איפשרה תנועת "המזרחי" למדינת ישראל ליהפך ל"מרכזם של חיי תורה" אחרי השמדת יהדות מזרח אירופה³⁸, הרב עודד בהתמדה את מנהיגי "המזרחי" בישראל להדגיש חינוך דתי במקום חקיקה דתית, שהרי סבר שתושג שמירת מצוות נרחבת יותר כתוצאה של חינוך ראוי, ולא דווקא בדרך של חקיקה פורמאלית הנובעת מהשפעה פוליטית³⁹. באשר למחלוקת סביב שאלת הפשרה הטריטוריאלית בעקבות מלחמת ששת הימים, נקט הרב עמדה אשר לפיה יש מקום לויתורים כאלה, אם בכך ייחסכו חיים יהודיים (פיקוח נפש). דעתו של הרב סולובייצ'יק היתה, שהכרעות מעין אלה חייבות להישען על ראייתם של מנהיגי הצבאיים והמדיניים של מדינת ישראל, אשר מעמדם דומה למעמד הרופא המכריע ביום הכיפורים אם יש להאכיל את החולה, אם לאו⁴⁰.

הזדהותו של הרב עם הציונות הדתית השפיעה רבות על תלמידיו. מאות מהם עלו לארץ עם משפחותיהם, כשהם מתעודדים מעמדתו הדתית של הרב בנוגע למדינת ישראל.

בהדרגה תפס הרב סולובייצ'יק את מקומו כמנהיגה הבלעדי של התנועה אשר שמה העממי היה "האורתודוקסיה המודרנית" בצפון אמריקה. בשנת 1965, נאמר על הרב:

הסתדרות הרבנים רואה ברב סולובייצ'יק את מנהיגה הרוחני ולאחרונה – הפוליטי, גם-כן. הוא מוכר לחסידיו בשם "הרב". אפשר כמעט לזהות את עמדתו הדתית של יהודי מצורת התייחסותו אל הרב סולובייצ'יק: יהודים לא-אורתודוקסיים קוראים לו "הרב סולובייצ'יק"; האורתודוקסיה המודרנית נוסח הסתדרות הרבנים של אמריקה מכנה אותו "הרב"; תלמידיו המובהקים – "רעבי"; והאגף הימיני החרדי – J.B., עפ"י ראש-תיבות שמו⁴¹.

אף-על-פי-כן, לא הרגיש הרב סולובייצ'יק לגמרי בנוח בתוככי האורתודוקסיה המודרנית האמריקנית. הוא חש בהיעדרם של יסודות רגשיים עמוקים ומחויבות של התבטלות עצמית. הוא תיאר את התופעה במלים הבאות: "האורתודוקסיה המודרנית קצוצת הכנפיים להגביה עוף ונטולת השורשים לחבור לעומק החוויה הדתית"⁴².

בין כך ובין כך, דווקא בעולם האורתודוקסיה המודרנית נתקבלה בהרחבה מנהיגותו של הרב. בעוד שלמדנותו המבריקה של הרב הוכרה בכל חוגי העולם התורני, היה עיקר השפעתו על ההמונים באמצעות תלמידיו ואותם רבנים שנהגו על-פי פסקיו. בנוסף, הרצאותיו ושיחותיו הפומביות איפשרו לקהלים נרחבים יותר ליצור עמו קשר ישיר. כמבאר תלמוד והלכה היתה לרב היכולת הבלתי-רגילה להסביר בעיות טכניות קשות. כושר הנאום שלו בלשון-אמו, היידיש, היה אף הוא יוצא-דופן, וקהל שומעיו היה משתתף בשמחתו ובבכיו ככל שפיתח את ציוריו התיאולוגיים והדרשניים. כמדין שלט הרב היטב באנגלית ובעברית. השיחות השנתיות בהלכה ובאגדה שנשא הרב סולובייצ'יק ב"ישיבה אוניברסיטה" ביום השנה למות אביו משכו קהל אלפים. "דרשות יאהרצייט" אלה נמשכו לעתים מארבע ועד לחמש שעות רצופות. הן נחשבו לאירוע האקדמי השנתי העיקרי לאורתודוקסיה האמריקנית⁴³.

בשנות ה-50 הוחל גם בדרשות ה"תשובה" השנתיות של הרב, שנערכו בחסות הסתדרות הרבנים של אמריקה. מאות אנשים נכחו בהתוועדות הראשונה שנערכה ב-21 לספטמבר 1954. שיחות ה"תשובה" הללו נתקיימו עד לשנת 1980, ואלפים השתתפו בהן מדי שנה. אחדות מדרשות אלה נרשמו ופורסמו בשנת 1974 על-ידי פינחס פלאי בקובץ "על התשובה". ספר זה הודפס במהדורות רבות ואף תורגם ללשונות שונות. התקיימו ב"ישיבה אוניברסיטה" גם ההרצאות השנתיות לזכר רעייתו טוניה סולובייצ'יק, אשר בהן דן הרב בדרך-כלל בנושאים הגותיים. הרצאות אלה נערכו מאז שנת

1960 ועד 1979. ניתן אולי לתאר הרצאות ציבוריות אלה בגירסה אמריקנית של ה"ירחי כלה" הרבני הקלאסי שניתן בתקופת התלמוד על-ידי ראש הישיבה.

הרב סולובייצ'יק כיהן גם כרבה של קהילת מוריה במנהטן במשך עשור, מ-1950 ל-1960. הוא התחיל בשנת 1952 לתת שיעור שבועי בתלמוד בבית-הכנסת. מה שהתחיל כשיעור בהיקף מצומצם המיועד לבעלי-בתים בבית-הכנסת כל יום שלישי לפנות ערב נהיה במהרה לבית-ועד למאות תלמידי חכמים ובעלי-בתים מאזור ניו-יורק רבתי. הקהילה אף נאלצה להרחיב את ביתה כדי לקלוט את ההמונים שהגיעו. גם לאחר שפרש מכס רב בית-הכנסת, המשיך הרב לתת שיעור זה במשך כשלושים שנה.

הרב שפע במיוחד בכל הנוגע לשיחות ושיעורים המגוונים שנתן בפני חברי הסתדרות הרבנים ובוגרי מסלול ההסמכה של ישיבת רבי יצחק אלחנן. נקודת השיא של כל ועידה שנתית או כנס חורף היתה בדרך-כלל שיחתו של הרב. הנושאים שעליו דיבר היו מגוונים, תוך שימת דגשים על חידושים בהלכה, בפילוסופיה, בדרשנות או באגדה. רבות משיחות אלה ראו אור על-ידי הרב אברהם בית-דין, והופיעו בשני כרכים בשם "פרקים במחשבת הרב"⁴⁴. "המבשר", בטאון הרשמי של הסטודנטים בחטיבות לימודי היהדות של "ישיבה אוניברסיטה", פירסם תמיד סיכומים של הרצאות הרב. רבות מאלה נאספו ופורסמו על-ידי "המבשר" בשנת 1974 כ"שיעורי הרב: סיכום הרצאותיו הפומביות של הרב יוסף דב סולובייצ'יק"⁴⁵. בחודש אוגוסט נערכו כנסי "ירחי כלה" בחסות הסתדרות הרבנים בבית-ספר "מיימונידס" בבוסטון. הרב נהג להסביר נושא מרכזי במהלך סידרה של ארבע שיחות ראשיות שניתנו במהלך שלושה ימים בפני הרבנים שהתכנסו. הוחל בכנסים אלה בשנת 1969, והם נמשכו עד 1985. בפרק זמן זה, נהגו מאות להשתתף באמירת קינות תשעה באב בביה"ס "מיימונידס". הרב היה מפרש את הקינות במשך שעות ארוכות. בשנים שעמדה לו בריאותו, היה פותח בקינות כבר בשעה 9 בבוקר ומסיים את פרשנותו, לעתים, בשעה 5 לפנות ערב.

כך תוארה על-ידי תלמיד החוויה שבנוכחות פיזית בעת שיחה מאת הרב:

אין תחליף, כמובן, לנוכחות ממשית בשיחות של הרב. עושר הביטוי, אמנות ציון המפורט של דמויות מילוליות כך שהן נראות במציאות, היכולת הלירית של בעל-חזון, הקסם המיסטורי שבמספר סיפורים יוצא-דופן, ולבסוף, היכולת ליצור קשרי ידידות קיומית בין כל הנוכחים — וכל מי ששמע אי-פעם את הרב מודע ליכולתו בכל תחום מתחומים אלה — אין לשחזרם [בעזרת מלים מודפסות]⁴⁶.

השפעתו של הרב סולובייצ'יק לא היתה פרי המקרה; היא נבעה מחשיפתו המרובה לציבור משכיל שביקש את הנחייתו. עידן חדש בחיי הרב נפתח בהגיעו – בשנת 1941 – ל"ישיבה" ול"ישיבה קולג'", שהתפתחו ב־1945 ל"ישיבה אוניברסיטה". קודם להצטרפותו למוסד זה, היו חיו האינטלקטואליים בראש ובראשונה "עידן של ריכוז" שהתאפיין בלימוד מרוכז ובמידת־מה – בידדות. הרבנות בבוסטון לא חוללה תנופה אינטלקטואלית או חשיבה מחדשת. לאחר שירש את מקום אביו ב"ישיבה", הונע הרב על־ידי חשיבתם הסקרנית של תלמידיו, הגירויים שסיפקו חברי הסגל, והרגישות והמודעות הכללית שנבעה ממיקומו של המוסד בניו־יורק, מרכזו של האורתודוקסיה האמריקנית. חל שינוי בדגשים בפעילויותיו, ואט־אט הוא היה למוקד בחיי היהדות האמריקנית. מאוחר יותר, בשנת 1956, הצהיר הרב: "במשך כל חי לא הישגתי הישגים רוחניים כה רבים כמו שהישגתי בחמש־עשרה השנים האחרונות שלי בישיבה"⁴.

עם כל הצלחותיו בישיבה, חש הרב עצמו לא בנוח בניו־יורק. כאן לא היה ביתו, זמנו שם הוגבל, והלחצים שהופעלו עליו מתוך המוסד ומחוצה לו רק גברו והלכו. רק בבוסטון הצליח לנוח ולשוב ולהיות עצמו. שם הוא היה גם מעין רב בפועל העוסק בהיבטים היום יומיים של החיים היהודיים. חסידיו נועצו בו תמיד וחיפשו את הדרכתו ודעתו ביישוב בעיותיהם האישיות. הוא עירב עירובין למען חסידיו כדי שיוכלו לטלטל בשבת בחצרותיהם האחריות. חשיבותו של דבר זה ניכרה בעיקר בשבת שבחג הסוכות, כדי שאפשר יהיה לסעוד את סעודות השבת בסוכה. בשנותיו הראשונות בבוסטון, נהג הרב לבקר לפני פסח בגני־הילדים בשכונות היהודיות ולחלק מצות לילדים, תוך כדי הסברת חשיבותן. הוא נהג לבקר בכיתות השונות בבית־הספר "מיימונידס" ושוחח עם התלמידים, הכל בהתאם לגילם. הרב אף לימד בבוסטון: מדי שבוע נתן שיעור בגמרא ביום א' בבוקר ובפרשת השבוע במוצאי־שבתות. שיחת מוצאי־שבת זו ב"מיימונידס" הפכה למוקד העיסוק השבועי בתורה בקהילת בוסטון רבתי. מאמר שהתפרסם בשנת 1977 תיאר תופעה זו כך:

הכל קמים לכבודו שעה שנכנס הרב יוסף דב סולובייצ'יק לחדר־האוכל [ששימש גם כauls-הכנסים] של בית־ספר "מיימונידס" בברוקליין, מסצ'וסטס. שיעורי מוצאי־שבת שלו, הפתוחים לציבור, מושכים קהל גדול. בני הקהילה המקומית, בחורי ישיבה, סטודנטים באוניברסיטת הארווארד, רבנים, מורים, זוגות צעירים ולא־כל־כך צעירים וסתם סקרנים מבחוץ נאספים לשמוע את שיעורי התורה שלו. על שומעיו נמנים חברי "חברה ש"ס", הקבוצה שהזמינה אותו

ב־1932 לבוא לבוסטון כדי להיות המורה שלהם וכן העניקה לו –
תואר, לא משרה – "רבם הראשי"...

זקנו הארוך והלבן, משקפיו העבים וחיוכו מזכירים את הרב
המסורתי. בשנותיו הראשונות בבוסטון נהג ללמד בידיש, אולם
עתה לשונו האנגלית עשירה ואקדמית, בעלת מבטא יידישאי,
כשהוא מדגיש את דבריו בתנועות־יד תלמודיות מוכרות. כשהוא
בעל השכלה יהודית ומערבית כאחת, דימויו לקוחים מהמתימטיקה
והפיסיקה; ציטוטי באפלטון ואריסטו, קירקגארד וקאנט, וכמובן
מחכמי היהדות.

הרב, שהוא בעל פנים רבות וקולות רבים, מסוגל לדבר בחמימות,
בנימה אישית, ולהביא דמעות לעיני שומעיו. הוא יודע גם להתנכר,
לנהוג בפורמליות, בחוסר־סבלנות, אפילו בהרחקה כשהוא דוחה
שאלות המפריעות לקו חשיבתו. קולו עמוק כשהוא קורא מטכסטים
עבריים או ארמיים וגבוה כשהוא מדבר באנגלית.

את שיעוריו הוא פותח בדרך־כלל בציטוט קצר מהתורה, מספר
תהלים או מסידור התפילה. הוא מפתח שורות אלה כמו מלחין
המגיש את נושאו המוסיקלי, את הווריאציות והחזרות, הפוגות
וקאדנצות ללא קשר לשעה או ליכולת הריכוז של שומעיו.

השיעורים במוצאי־שבת מתחילים בשעה 9 ועשויים בהחלט
להימשך עד אחרי חצות. הקהל נח, מנמנם, רושם. צייר מצייר בעודו
מקשיב. הרב מספק לחסידיו מוקד רוחני; לדבריהם, הם באים אליו
לשם "הזנה רוחנית", "מילוי סוללות". באמצעה של חברה כללית
המתעלמת מההלכה השולטת בחייהם, הם חשים צורך להתכנס
בחדר מלא אנשים הסרים לאותה מרות. להם מהווה בית־ספר
"מיימונידיס", פרי יצירתו של הרב סולובייצ'יק, מעין בית⁴⁸.

למרות היותו מוקף תלמידים נאמנים ועמיתים מסורים נותר הרב עצמו,
במהותו, דמות בודדה. הוא תיאר את עצמו כביישן, והכחיש את היותו
"בר סמכא" במובן הרגיל של המלה. "יש לי תלמידים רבים, יש לי חסידים
רבים, אך אינני כופה את דעתי על איש. היהדות היא חברה של אנשים
ונשים, חופשיים ועצמאיים, הקשורים במחויבות וחזון יחודי"⁴⁹. תמיד הוא
עודד את תלמידיו להתפתח בהתאם לכשרונותיהם היחודיים שלהם. הרב
סולובייצ'יק סבר שאין דפוס אחד המתאים לכל⁵⁰.

הרב היה בעל תחושה עמוקה של הצורך בהתנהגות מיטיבה ומבינה,
בהתאם לתפיסה התורנית של חסד. במשך ביתו עבדה אישה ממוצא
אירי־קטולי שגיהצה ועשתה עבודות בית קלות נוספות, כפי שעשתה אצל
משפחות נוספות בשכונת רוקסברי בבוסטון. עבודות אלה איפשרו לאשה

להתקיים בתקופה שקדמה לביטוח לאומי ול"מדיקר". כשבזקנתה לא יכלה עוד לעבוד, גייס הרב סולובייצ'יק אישית כספים שסיפקו לה קיצבה. דוגמה נוספת לחסדו של הרב היה מנהגו לבקר מדי שבוע אצל אלמנתו של הרב חיים הלר ז"ל. אחרי שיעורי ליל ד' ב"מוריה", היה הרב סולובייצ'יק, יחד עם תלמידים אחרים, פוקדים את ביתה ומעודדים אותה⁵¹.

כפועל יוצא של מסורת השלימות של משפחתו, התנגד הרב סולובייצ'יק להדפסת דבריו בעודו חי. סבו, ר' חיים בריסקר, פירסם רק כרך אחד על הרמב"ם, שראה אור כשבע-עשרה שנה לאחר מותו. כיון שכל הרצאותיו העיקריות הוכנו בכתב, ניתנו מהכתב ונשתמרו בכתב, נשאל הרב מדוע אין הוא נוהג להוציא את כתביו לאור. הוא השיב: "אני דוגל בשלימות. אינני בטוח אף פעם, שדבר-מה הוא באמת כמיטב יכולתי"⁵². במשך עשרות שנים היה חיבורו היחיד שיצא לאור "איש ההלכה", שהופיע בכרך הראשון של "תלפיות" (1944).

בעשור האחרון לפעילותו, ריכך במעט הרב סולובייצ'יק את התנגדותו של פירסום עבודתו. בסופו של דבר, הופיעו כרכים רבים הנושאים את שמו, ביניהם אלה שבעצמו הוציא לאור ואחרים שנערכו מכתבי-ידו או משיחותיו הפומביות. כרכים אלה הכילו כמה מחידושיו הרבים של הרב בהלכה ובתלמוד, על-פי שיטת בריסק. בין פירסומים אלה שני כרכי "שיעורים לזכר אבא-מרי ז"ל" (1983, 1985); "עבודת יום-הכיפורים" (1986); "קובץ חידושי תורה" (ללא תאריך) ו"חידושי הגר"מ והגרי"ד" (1993).

בכל התקופה הזאת המשיך הרב להוציא לאור עבודות הגותיות שונות. כבר בגליון קיץ 1965 של "טרדישן" ("מסורת"), הופיע "איש האמונה הבודד". את החיבור הזה הוא הקדיש לאשתו החולה. נוסח ההקדשה: "לטוניה — אישה בעלת גבורה עילאית, כבוד נשגב, מחויבות מלאה ואמת ללא-פשרה"⁵³. גליון תשרי תשל"ט (ספטמבר 1978) של "הדרום", בהוצאת הסתדרות הרבנים של אמריקה, הוקדש לזכרה של טוניה סולובייצ'יק. המאמר הראשי בגליון היה "וביקשתם משם", פרי עטו של הרב, שעתידי היה לתפוס את מקומו ליד "איש ההלכה" כביטוי עילאי של הגותו הפילוסופית.

גליון שלם של "טרדישן" הוקדש לחמש שיחות פומביות של הרב (אביב 1978). ביניהן שיחות שנתן ב-M.I.T. (המכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס), באוניברסיטת פנסילבניה, באוניברסיטת רוטגרס (ניו-ג'רסי), בוועידה לעבודה קהילתית יהודית בבוסטון, והספרו שנשא לרבנית מטלנה, רבקה טברסקי, שהיתה אמו של בכיר חתניו של הרב, הרב יצחק טברסקי. שנותיו האחרונות של הרב סולובייצ'יק עברו בבית בתו בברוקליין, מסצ'וסטס, כשבריאותו הלוקיה מנעה ממנו את המשך פעילותו הציבורית. הוא נפטר בחול-המועד פסח, י"ח בניסן תשנ"ג (8 לאפריל 1993). למרות

שאירע הדבר באמצע חג הפסח, פשט דבר פטירתו במהרה ברחבי העולם היהודי. תלמידיו וחסידיו בצפון אמריקה, בישראל ובעולם היהודי כולו התאבלו עליו מרה.

לרב ולאשתו נולדו שלושה ילדים. הבכירה, ד"ר עטרה טברסקי, מכהנת כיו"ר ועד בית-הספר של בית-ספר "מיימונידס", ובכך ממשיכה במסורת שייסדה אימה. ד"ר טובה ליכטנשטיין מתגוררת בירושלים ומרצה באוניברסיטת בר-אילן, בבית-הספר לעבודה סוציאלית. צעיר בניהם, הרב ד"ר חיים סלוביניץ, מכהן כפרופסור לתולדות עם ישראל בבית-הספר ללימודים גבוהים ע"ש ברנרד רבל בישיבה אוניברסיטה.

הערות

1. * המאמר תורגם מאנגלית על-ידי יואל לרנר ונערך על-ידי יוסף אפשטיין.
 1. לרקע של משפחת סולובייצ'יק, ראה: שמואל קלמן מירסקי, "ישיבת וולוז'ין", מוסדות תורה באירופה (ניר-יוק: הסתדרות עברית של אמריקה, 1956), עמ' 1-86; וכן: אליעזר ליאנוני, תולדות ישיבת 'עץ חיים' בולוז'ין וראשיה, (תל-אביב: ארגונים של בני וולוז'ין, 1970), עמ' 77-187.
2. לניתוח "שיטת בריסק" של ר' חיים סולובייצ'יק, ראה שי' זוין, אישים ושיטות, (תל-אביב: ביתן הספר, 1952), עמ' 43-70.
 לתולדות חייו של הרב משה סולובייצ'יק, ראה: אהרן בן-ציון שורין, קשת גיבורים (ירושלים: מוסד הרב קוק, 1964), עמ' 200-206.
3. לתולדות חייו של הרב יוסף סולובייצ'יק, ראה: אהרן ליכטנשטיין, "הרב יוסף סולובייצ'יק", הוגים יהודיים דגולים של המאה העשרים. עורך סימון נובק (קלינטון, מסצ'וסטס: המחלקה לחינוך מבוגרים יהודי, בני ברית, 1963), עמ' 281-297 (אנג'): הלל גולדברג, בין ברלין לסלובודקה (הובוקן, נירג'רסי: בית ההוצאה "כתב", 1989), עמ' 89-113 (אנג').
4. שמעון פינקלמן ונתן שרמן, ר' משה (ניר-יוק: סידרת ההיסטוריה של "ארטסקרול" (1986), עמ' 28-29 (אנג').
5. יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, איש ההלכה: גלוי ונסתר (ירושלים: המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה, ההסתדרות הציונית העולמית, 1979), עמ' 230-231.
6. "ר' יוסף סולובייצ'יק", הוגים יהודיים דגולים של המאה העשרים, עמ' 282-283.
7. רשימה זו פורטה על-ידי הרב בשיעור יום הזכרון ("היארהציט") שלו לזכר אביו, שניתן ב-11.1.1970. ב"ישיבה אוניברסיטה". בגירסת השיעור שהוצאה לאור, אין הרשימה הזו מופיעה. ראה שיעורים לזכר אבא-מרי ז"ל (ירושלים, 1985), כרך 2, עמ' 15.
8. "הפרדס", תשרי (אוקטובר) 1932, עמ' 2 — מצוטט במסורה (עתון תורני בהוצאת אגף הכשרות של הקהילות היהודיות האורתודוקסיות של אמריקה), מס' 9 (פברואר-אדר 1994), עמ' 5-6.
9. שם, עמ' 7. ראה גם אהרן רוטקוף, ברנרד רבל, בונה האורתודוקסיה היהודית האמריקנית (פילדלפיה: ג'ואיש פובליקיישן סוסייטי אוף אמריקה, 1972), עמ' 128 (אנג').
10. "ר' יוסף סולובייצ'יק", הוגים יהודיים דגולים של המאה העשרים, עמ' 283.
11. לפי עמך הפתיחה של החיבור, הוענק התואר ב"ס 10 לרצמבר, 1932.
12. "ר' יוסף סולובייצ'יק", הוגים יהודיים דגולים של המאה העשרים, עמ' 285.
13. ראיון עם ד"ר עזריאל הילדסהיימר, 21.4.94. ד"ר הילדסהיימר הוא נינו של מייסד הסמינר, ולמד שם בשנים 1931-1933. הוא שמע על השתתפותו של הרב סולובייצ'יק מסטודנטים אחרים שלמדו בסמינר באותו זמן.
14. מידע זה אושר על-ידי ד"ר גנחובסקי ב-22.4.94. אביו המנוח, אליהו משה גנחובסקי, שמע אף הוא שיעורים בסמינר של ברלין באותה שנה. בעודו בברלין. הוא היה שותפו לחדר של הרב, שליוחו מאז בואו של אליהו משה לוורשה ללמוד עם ר' משה סולובייצ'יק. אליהו משה גנחובסקי נבחר אחר-כך לכנסת ישראל כנציג המפד"ל.

12. ההספד, בשם "פליטת סופריהם", הוצא לאור ע"י הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה (ירושלים: המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה, ההסתדרות הציונית העולמית, 1981), עמ' 137-162.
13. הרב מצוטט בעמ' 8א, 8ב, 108 ו-88ב. את הפרטים מסר הרב לאהרן רקפת בשיחתם האחרונה, שהתנהגלה ב-2.83 ב"שישיבה אוניברסיטה".
- הרב קרקובסקי נשא לאשה את בדנה פיינשטיין, אחות אמו של הרב, הוא כיהן כחבר הרבנות של וילנא. הקדיש את למדנותו לחקר מקורות ה"משנה תורה". כך אחד בלבד של עבודת-המלך ראה אור. שאר כתב-היד הושמד במהלך השואה שבה מתה גם אלמנתו.
14. לפרטים מלאים של חוקי ההגירה ראה: ברנרד רבל, עמ' 210.
15. "זכרונותיו של מנהיגה של הקהילה האורתודוקסית", תולדות יהודי אמריקה, עורך הנרי ל' פיינגולד, כרך ט, מס' 2 (דצמבר 1979), עמ' 160 (אנג').
16. אהרן רקפת-רטקוף, עידן הכסף: הרב אליעזר סילבר ודורו (ירושלים: הוצאת פלדהיים, 1981), עמ' 130 (אנג').
17. הארולד פ' גסטוירט, מירמה, שחיתות וקדושה (פורט ושינגטון, ניריורק: דפוס קניקאט, 1974), עמ' 92-94: "עידן הכסף", עמ' 24-154 (אנג').
18. למשל, סיפורו של החתן, סופר בפרוטרוט במסגרת ההרצאה לזכר טוניה סולובייצ'יק ב-22 למאי 1979. ב"שישיבה אוניברסיטה", ואילו סיפורו של נשיא בית-הכנסת — בשיעור פורים לזכר הרבנית טוניה סולובייצ'יק, שניתן ביום השנה לפטירתה, ב-24.2.1983, ב"שישיבה אוניברסיטה".
19. ראיון עם ד"ר מאיר ויינר מבוסטון-ירושלים ב-27 למאי 1994. ראה גם מכתבו לעורך הגירוסלם פוסט ב-20 למאי 1993. ראה גם: מורשה: הרב ד"ר יוסף סולובייצ'יק ובית-ספר מיימוניס (ברוקליין, מסצ'וס.: "בית-ספר מיימוניס", אוקטובר 1993), עמ' 4 (אנג').
20. לפרטי ההיכל, ראה ברנרד רבל, עמ' 213-214. המכתב שצוטט לעיל נושא את התאריך 1 ליוני 1940. מידע על ההיכל הועבר גם על-ידי הרב ישראל שורין מאפרת, ישראל, לאהרן רקפת בראיון ב-8 לאוגוסט 1994. הרב שורין היה סטודנט בהיכל של בוסטון.
21. מכתב מהרב בנימין בק המנוח מבלטימור לאהרן רטקוף, 20.5.65. הרב בק היה סטודנט בהיכל של בוסטון. לניתוחו של הרב את היחס בין דודו לבתו וחתנו במהלך תקופת שהותם בארצ"ב, ראה דברי הגות והערכה, עמ' 92.
22. נכתב על-ידי הרב משה צבי נריה בשנת 1935 ופורסם רק אחרי מותו של הרב בהצופה, 1993, 16.4, עמ' 6.
23. מכתבו של הרב משה סולובייצ'יק פורסם בסוף ספר היובל לכבוד מורנו הגאון הרב יוסף סולובייצ'יק (ירושלים: מוסד הרב קוק, 1984), כרך א, עמ' 620.
24. ראיון עם ר' נחום גנחובסקי מתל-אביב, 25.1.94. הוא סיפר שהרב מאיר ברלין (בר-אילן: 1880-1949), נשיא תנועת המזרחי העולמית ודודו של ר' חיים סולובייצ'יק, הצחיר לגבי שלושת המועמדים המובילים: "הרב סולובייצ'יק הוא הלמדן הגדול ביותר, הרב [יצחק] הרצוג הוא החסיד ביותר, אולם, הרב משה אביגדור עמאל מתאים ביותר לקהילת תל-אביב".

25. ראיון משנת 1964 שהופיע בדה בוסטון ג'ואיש אדבוקט, שצוטט בהודעה לעתונות של "ישיבה יוניברסיטי" מיום 9.4.1993, עמ' 5 (אנג').
26. במכתב שכתב לרב ראובן כ"ץ באותו הזמן להסביר את סירובו, הדגיש הרב גם את הצלחתו כמורה, בעוד הוא מוטרד מקשיי המגמות הפוליטיות של הרבנות הראשית. הרב הראה לאחדים מתלמידיו העתק תשובתו לרב כ"ץ. הוא התייחס גם לתוכנו של מכתבו בשיעורים שנתן לאחר החלטתו זו.
27. לפרטי התקופה ראה עידן הכסף, עמ' 265-271. וג'פרי ס' גורוק, האנשים והנשים של ישיבה (ניירורק: דפוס אוניברסיטת קולומביה, 1988), עמ' 121-141 (אנג'). מכתבו של הרבי מלובביץ' מצוטט בעידן הכסף, עמ' 270, ראה גם כפר חב"ד, מס' 568 (א' באייר התשנ"ג), עמ' 28-34.
28. למחקרים שנערכו על אחדים מן השינויים הללו, ראה האנשים והנשים של ישיבה, עמ' 163-185, 213-245; וויליז ב' הלמריר, עולם הישיבה: ציור אינטימי של היהדות האורתודוקסית (ניירורק: הדפוס החופשי, 1982), עמ' 229-236 (אנג').
29. השווה הרב הרשל שכטר, נפש הרב (ירושלים: ראשית ירושלים, 1994), עמ' 22.
30. לתולדותיהם ולרקעם של אירגוני רבנים אלה, ראה ברנרד רבל, עמ' 13-16, 167-178; עידן הכסף, עמ' 13-37, 95-120; ולואיס ברנשטיין, אתגר ושליחות: התפתחות הרבנות האורתודוקסית דוברת האנגלית (ניירורק: הוצאת שנגולד, 1982), עמ' 9-15 (אנג').
31. "על הישיבה והקדושה", קדושת בית-הכנסת, עורך ברוך ליטוין (ניירורק: קרן ספיר, 1959), עמ' 115 (אנג').
32. מכתב למערכת מאת לואיס ברנשטיין, ג'ואיש אקשן (סתיו תשנ"ד/1993), עמ' 8 (אנג'). השווה עידן הכסף, עמ' 290-292; אתגר ושליחות, עמ' 141-156, ועמ' 59, שם מצוטט ראיון ד"ה ג'ואיש די בפרוטרוט.
33. טרדישן (מסורת), כרך ו, מס' 2 (אביב-קיץ 1964), עמ' 5-29. ראה גם אתגר ושליחות, עמ' 206. "עיונות" תורגם במועד מאוחר יותר לעברית והוצא לאור תחת השם עיונות על-ידי המחלקה לתרבות תורנית של משרד החינוך והתרבות של מדינת ישראל בשנת 1978.
34. אתגר ושליחות, ראה "קלעוואן, ישראל" במפתח השמות. מחשבות אלה הובעו על-ידי הרב בתגובתו על הקדמתו של קלעוואן בוועידת הסתדרות הרבנית, 20.6.79; וכן בהספדו בהלווייתו של קלעוואן – 11.5.80.
35. אתגר ושליחות, עמ' 193-202.
36. לפרטי מעורבותו של הרב עם אגודת ישראל, ראה עידן הכסף, עמ' 168-175. לנסח ההספד שנשא על ר' חיים עוזר, ראה דברי הגות והערכה, עמ' 187-194. לניתוח ההספד זה ורקעו ההיסטורי, ראה אהרן רקפת-רוטקוף, רקפות אהרן (ירושלים: שבות עמי, 1991), עמ' 298-313 (חלק עברי).
37. עמוס בונים, אש בנשמתו (ירושלים: הוצאת פלדהיים, 1989), עמ' 382, לשיחה כולה ראה עמ' 365-373, על החינוך העצמאי, ראה עמ' 279-286 (אנג').
38. על-פי התרגום האנגלי של חמש דרשות: הרב מדבר (ירושלים: מכון טל אורות, 1983), עמ' 31.
39. למשל, מכתבו אל ר' שלמה זלמן שרגא, 1961, בספרו בעיות אקטואליות לאור ההלכה (ירושלים: מוסד הרב קוק, 1993), עמ' 123-124.

40. יומא ח:ה. ראה ראיון עם הרב בעתון מעריב, 5 לספטמבר 1975, עמ' 49.
41. צ'רלס ס' ליבמן, "האורתודוקסיה בחיים היהודיים האמריקניים", אמריקן ג'ואיש יירבוך: 1965. עורכים מוריס פיין ומילטון הימלפרב (פילדלפיה: ד'ה ג'ואיש פובליקיישן סוסייטי, 1965), עמ' 53 (אנג').
42. פליטת סופרים (ראה הערה 12), עמ' 148.
43. אחרות מהרצאות אלה פורסמו במועד מאוחר יותר בשני כרכי שיעורים לזכר אבא מרי ז"ל (ירושלים: 1983, 1985) וימי זיכרון (ירושלים: המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית, 1986).
44. הכרך הראשון פרקים במחשבת הרב, פורסם בשנת 1979 על-ידי המחלקה לחינוך ותרבות תורניים בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית בירושלים. הכרך השני בשם איש האמונה בעולם המודרני, פורסם בשנת 1989 על-ידי בית הוצאת "כתב", בהובוקן, ניו-ג'רסי.
45. הקונספקטוס נערך על-ידי יוסף אפשטיין, הוא הוצא שנית לאור על-ידי בית ההוצאה "כתב" בשנת 1994, הגירסה החדשה הורחבה כדי להכיל מאמרים נוספים שכבר פורסמו, אשר סוכם על-ידי תלמידי הרב.
46. הקדמה מאת יוסף אפשטיין, עורך, בסיועו של מנחם קסדן, עורך מסייע, בשיעורי הרב: "קונספקטוס של הנאומים הפומביים של הרב יוסף סולובייצ'יק" (הובוקן, ניו-ג'רסי: בית הוצאת "כתב", 1994). עמ' xii (אנג').
47. דרשה שנישאה לפני ועידת מוסמכי ישיבה אוניברסיטה ב-1 למרס 1956. שם הדרשה: "כבוד-כבוד: מדוע אני מזדהה עם ישיבה אוניברסיטה".
48. סילביה רות' צילד, "רב סולובייצ'יק: למדן והוגה-דעות תלמודי", זמן הווה, כרך 4, מס' 4 (קיץ 1977), עמ' 39-40 (אנג').
49. ניריורק טיימס, 23 ליוני 1972, עמ' 74.
50. ראה הערה 47.
51. ראיון עם טובה סולובייצ'יק ליכטנשטיין, 18 פברואר, 1994, ראה גם זכרונותיה של עטרה סולובייצ'יק-טברסקי, שצוטטו בעזבון, עמ' 13 (אנג').
52. ראה הערה 49.
53. חיבור זה תורגם מאוחר יותר לעברית והופיע תחת השם איש האמונה (ירושלים: מוסד הרב קוק, 1971). ההקדשה לטניה הושמטה מהמהדורה העברית, עובדה המשקפת את תרבותו השונה של המו"ל הישראלי, החיבור המקורי פורסם שוב כספר על-ידי דאבל-דיי בשנת 1992.